

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА

ЗБРОЙНИЙ ВИСТУП ЄВРЕЇВ У ЯНІВСЬКОМУ ТАБОРІ В ІНФОРМАЦІЙНИХ ЗВІТАХ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

На теренах Східної Галичини в роки Другої світової війни активно діяли підпільні польські й українські угруповання. Польські були представлені найчисельнішою Спілкою збройної боротьби (з 1942 р. Армія Крайова, АК), яка діяла під керівництвом Лондонського еміграційного уряду. У вересні 1942 р. була створена військова організація «народовців» – Національні збройні сили (НСЗ). Вона була сформована як об'єднання кількох дрібних угруповань, що дотримувалися праворадикальних позицій¹.

На початку 1943 р. починається процес об'єднання польського руху опору під керівництвом АК, хоча зберігалися підрозділи окремих організацій, командування яких часто не підтримувало цілей АК. Так, попри формальне об'єднання НСЗ з АК у вересні 1943 р. на платформі спільної боротьби за незалежність Польщі, відновлення кордонів 1939 р., негативного ставлення до рухів національних меншин, львівське IV відділення НСЗ багато в чому зберігає свої власні організаційні структури, активізує протидію українським партіям.

Націоналістичне українське підпілля на Львівщині переважно представляли два ворогуючих угруповання ОУН – мельниківців і бандерівців. Найчисельнішою й найактивнішою була організація ОУН(б). Бандерівці під впливом антиукраїнської нацистської політики переходять від орієнтації

¹ *Żebrowski L.* Narodowe Siły Zbrojne. Dokumenty, struktury, personalia. – Т. 1–3. – Warszawa, 1996.

на проєкт української держави під протекторатом німців до збройного опору. На початку 1943 р. на Волині почалося формування перших збройних загонів УПА. З червня 1943 р. у Галичині під контролем ОУН(б) створюється напівповстанська збройна організація – Українська національна самооборона. І польські, й українські підпільні організації мали свої розгалужені структури збору інформації як про діяльність окупантів, так і про діяльність часто ворогуючих боївок.

Єврейський рух опору на території Галичини був представлений розрізненими бойовими групами, зокрема, у Львівському гетто і таборі примусової праці у Бродах. Найбільшою резонансною акцією була кількадемна боротьба під час ліквідації Львівського гетто.

Драма євреїв розгорталася на очах неєврейського населення². Була вона в полі зору й підпілля, особливо коли йдеться про Львів, Янівський табір. За німецькими даними, на кінець 1942 р. у Львові було 265 тис. населення. Поляки склали 2/3 населення (171,3 тис.), українці – 1/3 (82,3 тис.), 80% євреїв було винищено; згідно зі звітом шефа СС і поліції Дистрикту Ф. Катцмана, у Львові залишилося 23 тис. євреїв. Улітку 1943 р. львівське гетто було ліквідоване, 23 червня 1943 р. місто було оголошено вільним від євреїв³.

Нечисленних єврейських фахівців, які залишилися живими, зосредили в Янівському концтаборі. Вони працювали у шевських, кравецьких, столярних майстернях, друкарні, на сортуванні одягу й речей страчених євреїв або депортованих у табір смерті Белжець.

Навесні 1943 р. у приміському селі Лисиничі, де у піщаному кар'єрі 1941 р. масово вбивали євреїв і неєвреїв, сильним паводком розмило рови. На поверхні опинилися численні трупи. Нацисти організували спеціальну команду для спалювання трупів. Було відібрано сорок в'язнів з Янівського табору, яких спочатку щодня доправляли в

² Про повстання у Львівському гетто збереглися свідчення очевидців – українців, поляків, євреїв: *Rodowski I. Notesy 1941–44 rkp. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolinskich we Wrocławiu; Наконечний С. «Шоа» у Львові. – Львів: ЛА «Піраміда», 2006. – 284 с.; численні свідчення євреїв зібрано в «Яд Вашем», цитовані Еліяху Йонесом: *Йонес Э. Евреи Львова в годы Второй мировой войны и Катастрофы европейского еврейства 1939–1944. – М., 1999. – 488 с.**

³ *Żbikowski A. Rozwiązanie kwestii Żydowskiej w dystrykcie Galicia. – Warszawa, 2001.*

Лисиничі. У жовтні 1943 р. їх зосередили у збудованому нашвидкуруч бараці. Знесилених працею, голодом, знущаннями в'язнів знищували, на їхнє місце з табору брали нові партії.

Про ліквідацію в'язнів Янівського табору відомо досить мало. Оскільки мешканців міста не допускали у заборонені зони, маємо мало спогадів. Події у місті відслідковувались й фіксувалися письмово членами підпільних організацій поляків та українців. Їхнє виявлення, аналіз інформації з єврейської тематики є важливими для відтворення певного контексту функціонування нацистського режиму, міжетнічних взаємин, поведінки німецьких та українських охоронців. Особливо цінним для дослідників є опис подій 18–20 листопада, коли в'язні-євреї вчинили відчайдушний опір.

Представлена добірка документів – уривки з інформаційних оглядів ОУН(б), АК, НСЗ. Документи польського підпілля зосереджені в Архіві нових актів у Варшаві (AAN, ф. 207 – Національні збройні сили, ф. 202 – Представництво уряду на Батьківщині), українського підпілля – у Центральному державному архіві вищих органів влади України в Києві (ЦДАВОУ, ф. 3833 – Організація українських націоналістів). Політичні огляди були конфіденційними внутрішніми документами, котрі укладалися на основі інформацій, донесень, рапортів локальних територіальних підрозділів, підпільників, які діяли самостійно. Єврейська тематика таких звітів потребує подальших досліджень, зокрема, пошуків в інших фондах, як-от у нині малодоступних фондах трофейних документів польського підпілля, які були захоплені силовими структурами СРСР у 1943–1946 рр., українського – у фондах архіву Служби безпеки України. Але вже виявлені та запропоновані тут документи, їхній контекст, лексика, об'єкти спостереження, подача інформації є важливими для дослідників.

Польські тексти подані українською у перекладі укладачів добірки, в українських текстах збережені стиль і лексика. Загально уживаний у польській мові етнонім «жид», згідно з сучасними граматичними нормами, при перекладі з польської замінено етнонімом «єврей».

Пояснення діалектних термінів, скорочень, незрозумілих сучасному читачеві, подані у квадратних дужках.

ДОКУМЕНТ 1

Рап. О № 23 от 27.11.43

Całość – Pal, Prop, og
BJ

Ліквідація євреїв у Львові. У першій половині листопада поточного року після часткової ліквідації в таборі праці, що при вул. Янівській, ще залишалось близько 5000 євреїв. Група євреїв-шевців, які працювали в таборі, порозумілись з охороною цього табору, в складі якої були українці, і, завдяки їм, найближчими днями мали втекти. Про вже заплановану втечу дізналося [німецьке] керівництво і взялося до ліквідації євреїв-шевців. Уже 18 листопада євреї оборонялись, забили двох німців. Це спричинило початок ліквідації усього табору. Почалась метушня. Українська охорона відмовилась брати участь у вбивстві євреїв. Під час цього з табору втекло багато євреїв, а разом з ними кілька вартових. Німці роззбрóили решту охорони в кількості 100 осіб, відвели на найближчу залізничну станцію Клепарів, завантажили у вагони і вивезли у напрямку Рави-Руської та Любліна. Євреї боронилися у майстернях і бараках, кидалися на німців з ножами і бритвами, різали горлянки і розбивали голови. Одна з єврейок захопила кулемет і протягом певного часу обстрілювала німців. Тривала ця боротьба 18, 19 і 20 листопада. Вбито 40 німців, всіх євреїв замордовано. Трупви вивозили автами вдень і вночі на піски у Лисинецький ліс. Ліс той оточений німецькими підрозділами, а всередині, у піщаному кар'єрі відбуваються езекуції й одночасне спалювання тіл убитих. Обслуговуючий персонал становлять євреї, для яких збудовано барак для укриття. Групу таких євреїв у свою чергу за кілька тижнів ліквідували, щоб не було свідків тих злочинів, а на їхнє місце прийшла нова група. З 19 на 20 листопада з кар'єру втік цілий відділок разом з вартою. Коли 20 листопада з'явилася машина з трупами євреїв з табору, там не залишилось жодної живої душі. Німецьке здивування було великим, зокрема, тому, що втекла також і німецька варта. Була мобілізована вся львівська кримінальна поліція, яка опівдні о 12 годині виїхала машинами у Лисиничі для розслідування

та полювання на втікачів. Згідно з офіційним німецьким звітом, з табору праці під час ліквідації втекло 160 євреїв. Кілька євреїв втекли до міста і 26 листопада. На меблевому складі, що на вул. Рапапорта, було вбито 25 євреїв-утікачів, екзекуцію виконано українською поліцією.

[...]

AAN – 207/7-K.32
Оригінал. Машинопис

Польський оригінал

Rap. ONr23 z 27 XI.43¹

Chalość – Pal. Prop og. BI²

Likwidacja ǳdów we Lwowie. Po częściowej likwidacji w I-szej połowie listopada br. Pozostało jeszcze w obozie pracy przy ul. Janowskiej około 5000 ǳydów i ǳydówek. Grupa ǳydów szewców pracujących w obozie weszła w porozumienie ze strażą obozową, składającą się z ukraińców sowieckich i miała w najbliższych dniach uciec przy pomocy tych strażników. O planowanej ucieczce dowiedziała się komenda i przystąpiła do likwidacji szewców- ǳydów. 18.XI ci zaczęli się bronić, zabili dwóch niemców co dało impuls do likwidacji całego obozu. Powstało zamieszanie. Straż ukraińska odmówiła udziału w mordowaniu ǳydów. W czasie wielu ǳydów uciekło z obozu a z nimi kilku strażników. Niemcy rozbili resztę strażników w ilości 100. odprowadzili na pobliski dworzec Kleparów, załadowali do wagonów i wywieźli w kierunku Rawy Ruskiej i Lublina. ǳydzie bronili się z warstatów i baraków, rzucając się na Niemców z nożami i brzytwami, podcinali im gardła i rozbijali głowy. Jedna z ǳydówek opanowała karabin maszynowy i przez pewien czas ostrzeliwała niemców. Walka trwała 18, 19 i 20.XI. Zabito 40 niemców, ǳydów wszystkich wymordowano. Trupy wywożono autami w dzień i w nocy na piaski w lesie lesienieckim. Les ten jest dookoła strzeżony przez posterunki niemieckie a pośrodku na piaskowni odbywają się egzekucje i palenie zwłok pomordowanych. Personel obsługujący stanową ǳdzi, dla których wybudowano barak na schronienie. Oddział taki ǳydowski jest z kolei po kilk tygodniach likwidowany, by ne było świadków tych zbrodni a na miejsce ich przychodzi nowy oddział. Z 19 na 20.XI uciekł z

пiaskowni cały oddział wraz ze strażą. Gdy 20.XI zjawiły się samochody z trupami żydów z obozu nie zastano ani żywej duszy. Konsternacja niemiecka była wielka zwłaszcza, że uciekła również i straż niemiecka. Zmobilizowano całą lwowską policję kryminalną, która o godz. 12 w południe wyjechała samochodami do Lesienic na dochodzenie i pościg za zbiegłymi. Według urzędowej relacji komendy obozu pracy zbiegło w czasie likwidacji 160 żydów. Kilku zbiegłych żydów ujęto w mieście zaś 26.XI. W magazynie meblowym przy ul. Rapaporta zlikwidowano 25 zbiegłych żydów, egzekucję dokonali ukraińscy policjanci.

[...]

AAN. – 207/7 – K. 32
Оригинал. Машинопис.

¹ Індекс надруковано машинописом, однак, очевидно, через низьку якість копії, прописано від руки.

² Дописано від руки.

ДОКУМЕНТ 2

Тижневий рапорт № 18.

1 грудня 1943 р.

[...]

11. 18 і 19 листопада у Львові відбулася остаточна ліквідація єврейського табору праці на Янівській. Того разу євреїв не вивозили, як завжди, на сталє місце страт, а мордували на місці. Жертв убивали прикладами, палицями, ручними гранатами. Загинули близько 6 тис. євреїв.

Євреї, очікуючи такої долі, намагалися приготуватися до оборони. Мали кілька укріплених місць і навіть ручні гранати. Але в тій нерівній боротьбі програли. У жіночому відділенні єврейки накинулися на групу мордувальників, з яких загинуло шістнадцять. Певному числу євреїв і частині вартових вдалося втекти. Рекрутованих з

більшовицьких військовополонених вартових, котрі залишилися, знищили разом з євреями.

У зв'язку зі втечею у Львові посилено пошуки євреїв, які переходять, провадяться обшуки в помешканнях і перевіряють документи у людей на вулицях.

[...]

*AAN 202/III-128- K.12
Мікрофільм оригіналу. Машинопис*

Польський оригінал

RAPORT TYGODNIOWY No. 18

dnia 1 grudnia 1943 r.

[...]

11. W dniach 18 i 19 listopada odbyła się we Lwowie ostateczna likwidacja żydowskiego obozu pracy na Janowskiem. Tym razem żydów nie wywożono na zwykle miejsce straceń lecz wymordowano na miejscu. Ofiary zabijano kolbami, pałkami i granatami ręcznymi. Zginęło około 6 tysięcy żydów.

Zydyi, spodziewając się tego losu, starali się przygotować do obrony. Mieli kilka umocnień i posiadali nawet granaty ręczne. Ostatecznie jednak w walce musieli ulec. W oddziale kobiecym żydówki rzuciły się na grupę oprawców, z której zginęło szesnastu. Pewnej ilości żydów oraz części dozorców udało się zbiec. Pozostałych dozorców, rekrutujących z jeńców bolszewickich, wymordowano wraz z żydami.

W związku z ucieczką we Lwowie wzmożono poszukiwania za ukrywającymi się żydami, przeprowadzając rewizje w mieszkaniach i legitymując ludzi na ulicach.

[...]

*AAN. 202/III-128. K. 12.
Мікрофільм оригіналу. Машинопис.*

ДОКУМЕНТ 3

**Тижневий рапорт
11–20 листопада 1943 р.**

18–19 листопада дійшло до остаточної ліквідації євреїв у таборі праці по вул. Янівській. Почалося з бунту групи євреїв («бригад смерті»), які працювали при спаленні трупів у Лисиничах. Увечорі, коли німці вже спали, євреї накинулися на німецьких вартових, але захопити їх зненацька не вдалося. Частині євреїв з бригади вдалося втекти.

Євреї в таборі очікували на ліквідацію, готувалися до оборони; мали кілька укріплених місць і ручні гранати. Страти почалися 19 листопада о 4-й год. ранку. Вже о 7-й годині на територію табору почали в'їжджати поліцейські автівки. Євреї зорієнтувалися і почали готуватися до втечі; у кількох місцях перерізали колючий дріт. Поліція почала стріляти по втікачах. З єврейського боку також відповіли пострілами й полетіли ручні гранати. Серед поліцаїв були поранені й убиті. Десять близько 11 год. перед табором уже стояли криті вантажівки й було багато українських поліцаїв. У часі боротьби євреї несамовито накинулися на групу катів, з яких 16 убили. Якійсь частині євреїв і вартових вдалося втекти. Охоронців, що залишилися, – з радянських полонених – страчено на місці разом з євреями у таборі. Голі трупи євреї самі вантажили на машини і вивозили їх серед білого дня і в ніч з п'ятниці на суботу на єврейський цвинтар, де одразу ж спалювали. Другого дня залишилася групка вцілілих євреїв: монтери, годинниківі, але на роботу ніхто не вийшов. У зв'язку з втечею частини євреїв, майже 600, почалися облави у Львові.

Збірка Владислава Свірського. Ситуаційний звіт 21–27.XI, 20.XII.1943 р. Національна бібліотека ім. Оссолінських у Вроцлаві. Сигнатура 16599 / II.П.

Zbiór. Świrskiego. Sprawozdania sytuacyjne 21–27.XI, 20.XII.1943. Sygn. 16569 / II.П. Оригінал. Рукопис¹.

Польський оригінал

W dniach 18–19 XI nastąpiła ostateczna likwidacja Żydów w obozie pracy przymusowej przy ul. Janówskiej. Zaczęło się od buntu grupy Żydów („brygad śmierci”) pracujących przy paleniu zwłok w Lesienicach; Żydzi tam wieczorem, gdy Niemcy już spali rzucili się na załogę niemiecką, ale nie udało się jej zaskoczyć. Części Żydów z brygady udało się zbiec.

Żydzi w obozie spodziewając się likwidacji, przygotowywali się do obrony; mieli kilka umocnień i granaty ręczne. Strzały zaczęły się 19 XI o godz. 4-ej rano. Od godz. 7-ej na teren obozu zaczęły wjeżdżać auta policyjne. Żydzi zorientowali się i zaczęli przygotowywać się do ucieczki, przecinając w kilku miejscach druty kolczaste. Policja zaczęła strzelać do uciekających. Ze strony Żydów padły również strzały i granaty ręczne. Wśród policji były straty w zabitych i rannych. Około godz. 11 przed obozem stały liczne auta ciężarowe kryte i dużo policji ukraińskiej. W czasie walki Żydówki rzuciły się na grupę oprawców, z których zginęło 16. Pewnej liczbie Żydów i części dozorców udało się zbiec. Pozostałych dozorców - jeńców sowieckich - wymordowano z Żydami w obozie na miejscu. Nagie trupy Żydzi sami ładowali na auta i wożono je w biały dzień i przez całą noc z piątku na sobotę za cmentarz żydowski (okopisko), gdzie je palono. Następnego dnia pozostała mała garstka Żydów – monterów i zegarmistrzów, ale do pracy nikt nie wyszedł. W związku z ucieczką części Żydów – podobno 600 – wzmożono poszukiwania we Lwowie.

¹ Уривки звіту опубліковано у збірці «Хроніка 2350 днів війни та окупації Львова 1.IX.1939 – 5.II.1946» (Mazur G., Skwara I., Węgiński I. Kronika 2350 dni wojny I okupacji Lwowa 1.IX.1939 – 5.II.1946. – Katowice, 2007).

ДОКУМЕНТ 4

ЛЬВІВ – МІСТО

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

за місяць листопад 1943

[...]

19.XI.43. гестапо почало ліквідувати жидів при вул. Янівській. Зі сторони гестапо брало около 300 чоловік участь разом з укр. поліцією і деякою кількістю жовнірів¹ із СС Вафен відділів. Жидів у таборі по всякій правдо подібності було ще около 2700. Твердять, що призначено до цього діла гестапом відділи наказали жидам розбиратися і так голих мали вивозити до Кривчиць. В цьому моменті зібрані жиди зчинили бунт і кинулися з ножами на гестапівців. Гестапо відповіло стрілами² з машин³, крісів⁴ та гранатів. У висліді залишилася група рухаючогося м'яса жидів. Серед гестапівців мало бути ранених кілька рядовиків і один старшина. Деякі жиди скористали з замішання та почали втікати через дрти, деяким це вдалося. Говорять, що жиди про ліквідацію знали вже день наперед та що нічю на дротах приготували ці сторони. До початку акції втекло 50 жидів і 300 русских СС-ів⁵, котрі робили службу при жидах і нераз за золото улегшували втечу жидам та продавали зброю, гранати та амуніцію⁶ жидам. Коли гестапо само не могло собі дати ради зажадало поліційної помочі і тому почали решту жидів вивозити до Лисинич. В часі транспорту в одному авті жидам вдалося унешкодливити сторужу /5 совітів/ та разом з автом мали втечу. Було їх около 40 люда. Наслідком цього гестапо почало 21.22.XI.43. сильну контролю виказок⁷ на терені міста і поза містом. Серед цієї контролі мали застрілити 3-х селян на дорозі до Винник, які не мали документів. Деяку частину жидів зловлено. Жиди, втікаючи з лягеру, забрали з собою всю автоматичну зброю. Із втікаючих руских двох зловила укр. поліція в Буску і зараз сидять на Лонцкого. Серед самої акції один жид мав вхопити МК⁸, з якого вбив трьох німців та сім ранив. Укр. поліція в Винниках зловила 16 жидів, що втекли з-під розстрілу в Кривчицях в дні 19.XI. Зловлені жиди розказували про страхіття цілої екекуції, яку німці в п'яному стані провадять. Тому саме, що німці були зовсім п'яні, пощастило около 150 жидам втекти прямо з місця страчення. Загально говорять, що в акції проти жидам і через їх збройний спротив німці стратили 8 чоловік вбитих і 17 тяжко ранених. Кажуть, що арештовані люди з Помор'ян знаходяться

при вул. Янівській в таборі. Щоденно рано українці на чолі зі священником ходять по подвір'ю табору та співають «Ще не вмерла». Подібно мають робити поляки зі своїми двома священниками та співати «еще Польска». З табору при вул. Янівській мало втекти 4 сторожів⁹ советів з машиновими крісами¹⁰. Один з них не хотів далі йти й тому товарищі його застрілили в лісі біля Голоска Великого, забрали кріси та втекли. Раненого знайдено 18.XI.43 р.

В ніч з 18. на 19.XI в'язні при вул. Казимирській хотіли втікати в цей спосіб, що вибили діру до пивниці звідки видісталися на подвір'я і звідси хотіли приступом унешкідливити сторожу та через браму втекти. Німці це все зауважили і тих в'язнів, які дісталися до пивниці¹¹ або на подвір'я устали в чвірки та запровадили до спалених Бригідок, де всіх розстріляли. В ночі з 21/22.XI. обкидали гранатами у віддалі на 300 м. мешкання крайгавтмана, який мешкав на Полянці біля ресторану.

[...]

Прислано з Чорткова т/о за № 2/1018 от 23-9-ну. 10/X см. (Підпис)¹²

ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 126, арк. 35.

Оригінал. Машинопис.

¹ Солдат.

² Пострілами.

³ Кулеметів.

⁴ Гвинтівок.

⁵ Вахманів.

⁶ Набої.

⁷ Посвідчень.

⁸ Автомат.

⁹ Охоронців.

¹⁰ Автоматами.

¹¹ Підвалу.

¹² Помітка рукописна, можлива інша розшифровка цього запису.

Вступ, публікація, переклад та коментарі:

Олександр Гогун, Жанна Ковба

*Матеріал зібраний і підготовлений
завдяки підтримці фонду Герди Хенкель
(Gerda Henkel Stiftung, Düsseldorf).*